

"דרך ארץ פלשתים"
מול "דרך המדבר ים-סוף"
מקור האיסור לשוב מצרימה ומשמעותו

"ויהי בשלח פרעה את העם
ולא נחם אלהים
דרך ארד פלשתים
כי קרוב הוא -
כי אמר אלהים
פן ינחם העם
בראתם מלחמה
ושבו מצרימה.

ויסב אלהים את העם דרך המדבר ים-סוף
וחמשים עלו בני ישראל מארץ מצרים" (שמות, י"ג, יז-יח).
פסוקים אלה קשים מאוד, כידוע, וכבר דשו בהם רבים, ועדיין אין הדעת נוחה בפירושים השונים¹.
שלושת הקשיים הקלים, המתפרשים בכמה דרכים, הם:
א. מה פירוש "כי קרוב הוא" - ומהו אופיו של המשפט?
ב. באיזו מלחמה מדובר במלים: "בראתם מלחמה"?
ג. מדוע נסמך לכאן "וקמשים עלו בני ישראל..."?
שלושת הקשיים החמורים הם:

א. מדוע כתובים פסוקים אלה בשם אלוהים בלבד - פסוקים יחידים בכל פרשיות יציאת מצרים, החל מפרשת הסנה² (את שלושת הפסוקים שבסוף פרק ב' ניתן להסביר כמדגישים את מצבם של ישראל במצרים לפני התגלות ה' למשה בסנה, כנתונים בהסתר פנים שבו אין מקום לשם הוי"ה, ואומנם אין שם ה' מופיע בסוף ספר בראשית ובראשית ספר שמות עד ההתגלות למשה - אבל מובן שאי אפשר להחיל הסבר זה בפסוקים אלה, עם יציאת מצרים).

ב. בפירוש נאמר למשה בסנה
"בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה". (ג', יב).
ולהלן -

"... ובאת אתה וזקני ישראל אל מלך מצרים ואמרתם אליו ה' אלהי העבריים נקרה עלינו ועתה נלכה נא דרך שלשת ימים במדבר ונזבחה לה' אלהינו" (ג', יח).

ובאמת כך אמרו לו לפרעה (ה', ג), ועל רשות זו ללכת לזבוח במדבר ניהלו עם פרעה מו"מ נוקשה וקשוח בשם ה', ולבסוף קיבלו רשות זו:

"קומו צאו מתוך עמי גם אתם גם בני ישראל ולכו עבדו את ה' כדברכם" (י"ב, לא).
ואיך אפשר להתעלם מכל אלה, ולהולכים בדרך ארץ פלשתים, שאיננה עוברת בחורב, ככל הנראה, כאילו מעמד הר-סיני אינו עומד כלל על הפרק, לולי החשש "פן ינחם העם", , (אלא אם כן נניח שהסיבה האמתית לעיקוף איננה כתובה, וראה מכילתא לפסוק זה, שאילו הלכו בדרך ארץ פלשתים, באמת לא היו מקבלים את התורה).

¹ ראה סיכום של הדעות העיקריות ב"עיונים חדשים בספר שמות" מאת פרופ' נחמה לייבוביץ, עמ' 170-182.

² בשני הפרקים הראשונים בספר שמות, אין שם ה' אלא שם אלוהים בלבד, והדבר בולט בסוף פרק ב' -

"וישמע אלהים את נאקתם
ויזכור אלהים את בריתו
את אברהם
את יצחק
ואת יעקב.

וירא אלהים את בני ישראל
וידע אלהים" (פס' כג-כה).

אחרי פסוקים אלה באה פרשת הסנה, ועמה הופעת ה' אל משה בשם ה', ובראשית פרשת וארא (ו', ב) הופך המעבר הזה למצב קבוע: מכאן ואילך תהיה ההתגלות והציווי מכוח "אני ה'", וכך בכל פרשיות יציאת מצרים, להוציא שלושת הפסוקים של ראשית בשלח.

שתי שאלות אלה הן מאותן שאלות מפתח שגרמו לחוקרי המקרא לפנות אל שיטת התעודות, כלומר, צירוף של מסורות שאינן מכירות ושאין מתחשבות זו בזו, ואף כאן הם מדברים או בשתי מסורות על יציאת מצרים או בעיקר בשני גלים של יציאה (בית יוסף ובית יהודה), ואחת מהן לא עברה דרך הר סיני. הלומד יתפלא אולי לשמוע, שגם חז"ל (ראה מכילתא על "כי קרוב הוא") מדברים על שני גלים של יציאת מצרים (בני אפרים ובני ישראל), ודווקא בהקשר זה של דרך ארץ פלישתים, כאילו הכתוב בא לומר, שלא נחם אלוהים בדרך שהלכו בה בני אפרים - אלא שלפי חז"ל יציאה קדומה זו (בשלושים שנה, עפ"י השוואת בראשית, ט"ו, יג, לשמות, י"ב, מ) נכשלה, ונהרגו כולם (עפ"י דבה"א, ז', כא).

ריחוק הפירושים מפשט הכתוב אינו אלא מחזק את גודל השאלה.

ג. מן הפירושים השונים עולה עיקרון משותף אחד, והוא, שאלוהים רצה למנוע מן העם את המלחמה, על כל פנים בשלב המייד של יציאת מצרים, מפני החשש שמא יתחרטו על הכול וישובו למצרים בגופם. ואם כן, הרי דומה הדבר למי שברח מפני הארי ופגעו הדוב, שהרי מה פגשו בני ישראל על ים-סוף אם לא מלחמה, ומה ביקשו לעשות אם לא לשוב מצרימה, אם רק אפשר (כך נראה לי לפרש את כוונת בני ישראל בדבריהם למשה - י"ד, יא-יב), והצלתם ביד ה' הייתה בקריעת הים - ומה יבצר מאת ה' לעשות להם בדרך ארץ פלישתים? "ופרעה הקריב

וישאו בני ישראל את עיניהם והנה מצרים נסע אחריהם ויראו מאד ויצעקו בני ישראל אל ה'.

ויאמרו אל משה

המבלי אין קברים במצרים לקחתנו למות במדבר מה זאת עשית לנו להוציאנו ממצרים.

הלא זה הדבר אשר דברנו אליך במצרים לאמר חדל ממנו ונעבדה את מצרים

כי טוב לנו עבד את מצרים ממתנו במדבר.

ויאמר משה אל העם אל תיראו

התיצבו וראו את ישועת ה' אשר יעשה לכם היום

כי אשר ראיתם את מצרים היום

לא תטפו לראתם עוד עד עולם.

הי ילחם לכם

ואתם תחרשו"ן (שמות, י"ד, י-יד).

ובהמשך הדרך הארוכה - כלום לא פגשו מלחמה, כלום לא ביקשו לשוב? ברור אם-כן, שאם הייתה המטרה למנוע את המלחמה, הרי מטרה זו לא הושגה, ואיך אפשר לייחס לתורה הסבר כ זה, שלפיו אומנם רצה אלוהים למנוע מהם את המלחמה ובו בזמן הביא עליהם אותה בדרך הארוכה. גדולי פרשנינו הרגישו בכך, כמובן, ותירצו בדוחק רב:

"... ומה אם כשהקיפם דרך מעוקם אמרו 'נתנה ראש ונשובה מצרימה' - אם הוליכם בפשוטה על אחת כמה וכמה" (לשון רש"י עפ"י המכילתא).

המלחמה, שרש"י מדבר עליה, היא מלחמת העמלקי והכנעני בכניסה לארץ, ובדומה לכך אומר גם הרשב"ם:

"... ולכשיבואו לטורח מלחמות ארץ כנען, יתנו ראש וישובו למצרים, כמו שעשו כמה פעמים כדכתיב וכו'."

רש"י פירש, "כי קרוב הוא" - ונוח לשוב באותו הדרך למצרים, וכוונתו היא לכך שהדרך הארוכה מנעה על כל פנים שיבה למצרים, אם כי בקושי, ובדרך הקצרה לא היה ניתן למונעה. לעומת זאת הרשב"ם מפרש, "כי קרוב הוא" - "דרך ישר ליכנס מיד בארץ כנען", ובכך הוא אומר שהדרך הארוכה הועילה לדחות את המלחמה עד שבני ישראל התחשלו והתרגלו ליציאת מצרים, וכשבאו לבסוף למלחמות ארץ כנען, כבר לא היו קשורים כל כך למצרים, ולא נרתעו עוד מן המלחמה. כעין זה פירש גם הרמב"ם (מורה נבוכים, ח"ג, ל"ב; וראה גם בפרק כ"ד):

"... שאין בטבע האדם שיגדל על מלאכת עבדות בחומר ובלבנים והדומה להם, ואחר כן ירחץ ידיו לשעתו מלכלוכם ויילחם עם ילידי הענק פתאום... שיהיה מחכמת השם להסב אותם במדבר עד שילמדו גבורה, כמו שנודע שההליכה במדבר ומיעוט הנאות הגוף מרחיצה וכיוצא בהם, יולידו הגבורה, והיפוכם יולידו רוח הלבב, ונולדו גם-כן אנשים שלא הורגלו בשפלות ובעבדות."

הרמב"ן לעומת זה פירש, "כי קרוב הוא" כמכוון על "דרך ארץ פלישתים", כסדר המלים שבכתוב, כלומר, כמשפט מוסגר שבא לנמק מדוע היה ראוי ללכת בדרך זו, אשר קרובה היא, לולי החשש "פן ינחם העם". המלחמה שהוא מדבר בה היא המלחמה בפלישתים כדרך, כמשמע, שכן "פלישתים לא ייתנום לעבור בשלום". פירוש זה נמלט מן הקושי הגדול שיש בפירוש רש"י, והוא, שגם אם יצאו בדרך הארוכה, יכלו לחזור בקצרה, וקשה להאמין שלא היה בהם אף לא אחד שידע אותה, וגם בדרך לא יכלו למצוא כזה, וזה דחוק מאוד. כמו-כן נמלט פירושו של הרמב"ן מן הקושי הגדול בפירושי הרשב"ם והרמב"ם, שכן רואים אנו רפיונות גם בכיבוש הארץ, כמו זה שקרה במלחמת העי הראשונה (יהושע, ז', ב-ט). וכמה נסים עשה להם הקב"ה במלחמתם ביריחו ובגבעון, ונסים כאלה יכלו לפעול בדרך של הלם דווקא בסמיכות זמן ליציאת מצרים ובדרך הקצרה. אומנם תפיסת הרשב"ם והרמב"ם היא, שכיבוש הארץ היה בעיקרו בדרך הטבע, והנס לא בא אלא במקומות מיוחדים ולפי הצורך (ראה רמב"ם, הלכות יסודי-התורה, פרק ח', ועיין שם היטב). ואילו הרמב"ן אומר, שהקושי היה בדרך הזאת, וגם הוא סבור שאין הקב"ה עושה נס במקום שאפשר בדרך הטבע, ועל כן בחר להם דרך עוקפת (ראה רמב"ן לבראשית, ו', יט), הנמלטת לחלוטין ממלחמה בפלישתים.

לעומת זה, הרמב"ן נתקל בקושי אחר והוא מלחמת עמלק ברפידים על דרך המדבר, וקושי זה הוא פותר בדוחק,

בכך שעמלק בא מתוך שנאה, וירדוף אותם בדרך גם אם ישובו; (כן, שכבר רחוקים היו ממצרים בדרך העקום, ולא ידעו דרך אחרת.

כל הפירושים האלה - יש בהם הרבה אמת גדולה, אבל בפירוש הפסוקים מתעלמים מן הקושי העיקרי והוא המלחמה של מצרים שרדפה אחריהם אל ים-סוף, מלחמה עם מעצמת השעבוד, שהייתה הרבה יותר מסוכנת מכל המלחמות של פלישתים, עמלק וכנען גם יחד, והיא באה מיד, ודווקא כשבני ישראל חנו על הים, ונראו כנבוכים. הצלתם המופלאה, אין בה כדי לתרום דבר וחצי דבר לפתרון השאלה מדוע לא יצאו בדרך הקצרה, באשר ממילא מדובר במלחמה, וממילא רצו לשוב ולהשתעבד, ולא היה דבר קל להם יותר מאשר להיכנע על הים ולשוב מצרימה, ודווקא שם, במלחמה על הים, ניצלו ויצאו לחרות מלאה מתחת יד פרעה.

חוקרים חדשים³ מבינים פרשה זו בדרך שונה במקצת, אם כי קרובה לפירוש הרמב"ן. תבליטיו של פרעה סתי ה-1 במקדש מצרי בכרנך (סתי ה-1, מראשית השושלת ה-19, מתוארך במחקר לסוף המאה ה-13 לפנה"ס, קרוב לימי יציאת מצרים או לימי כיבוש הארץ, ככל הנראה), ומסורת הכיבושים ומסעות המלחמה המצריים לכנען בעיקר בימי הממלכה החדשה (ממחצית האלף השני לפנה"ס ואילך, לפי הכרונולוגיה המקובלת) הראו, כי דרך החוף של צפון סיני - מת'ארו (מזוהה בקנטרה) ועד רפח', הייתה דרך צבאית בפיקוח מצרי ממלכת, ולאורכה מצודות מצריות מבוצרות (ראה תמונה והסבר). לא פלישתים היו שם, שכן גויי הים יוצאי כפתור טרם הגיעו לאיזור בזמן שבו מדובר (עפ"י התיארוך המקובל), אלא מצודות צבא מצריות. מכאן הסיקו החוקרים, שדרך זו עלולה הייתה להוות מלכודת צבאית לשבטי ישראל, בעיקר מול פרעה הרודף, ומשום כך עקפו דרך זו מלכתחילה. למעשה, במקום מלכודת צבאית לישראל יצר העיקוף, לפי הבנתם, מלכודת צבאית למצרים במעבר ים-סוף.

זהו הסבר יפה אשר פותר את השאלה על דרך הרמב"ן ועפ"י ממצאי המחקר; אבל חסרונו בכך שזה איננו כתוב בפירוש, כי הכתוב מדבר על החשש מפני "ושבו מצרימה" ולא על מלכודת.

אומנם כבר קדמונים רמזו שהסיבה האמתית איננה כתובה בפירוש, והיא הרצון להביא לנס קריעת הים או למתן תורה (ראה למשל אברבנאל, בשאלה השנייה, וכן במכילתא על הפסוק "דרך ארץ פלשתים", ושם שלוש סיבות שאינן כתובות במפורש: כדי לתת תורה, כדי שיעבור זמן השבועה לאבימלך, כדי שיטעו הכנענים ויבנו מחדש).

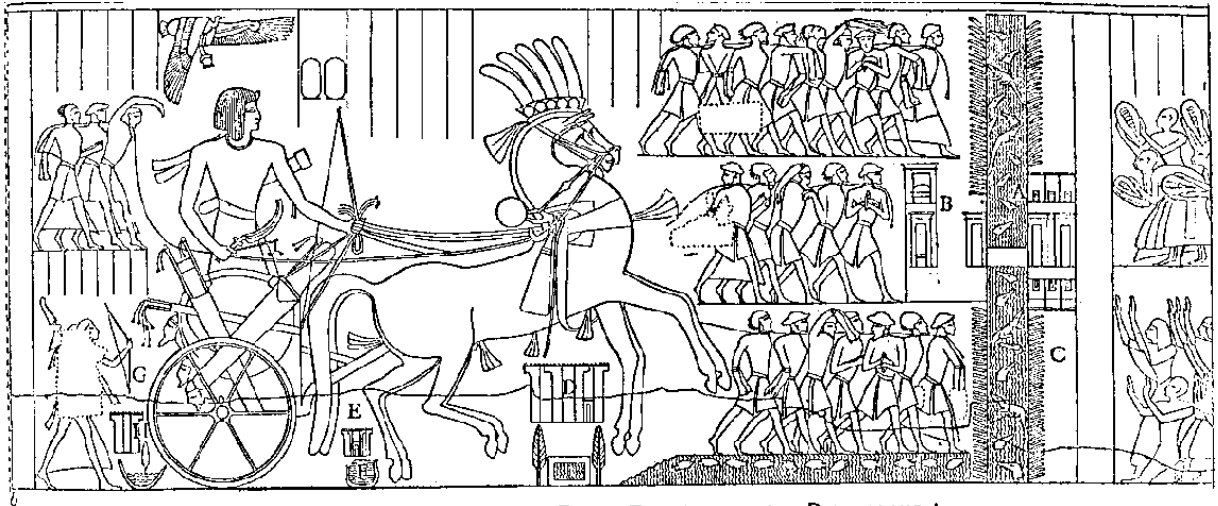
אחרי בקשת מחילה מכל אלה שדרשו והתקשו ופירשו פסוקים אלה, אציע את פירושם לענ"ד, והוא: "... כי קרוב הוא" - סיבה להוביל בדרך הקצרה (כפירוש הרמב"ן); "... פן ינחם העם בראתם מלחמה" - כל מלחמה שהיא, אם בכיבוש הארץ ואם בכל דור; "ושבו מצרימה" - לבקש עזרה וחסות פרעה, "ויסב אלהים את העם דרך המדבר ים-סוף" - כדי שפרעה ירדוף ותתרחש מלחמה על הים - "וחמשים עלו בני ישראל מארץ מצרים".

לא בא הכתוב למנוע את המלחמה לחוס על ישראל ולמנוע את פחדם, ולא חשש אלוהים מפני המלחמה - לא מפני פלישתים, ולא מפני כנענים או עמלקים, להיפך, אל המלחמה הוביל אותם, כדי שייצאו לעצמאות מלאה על הים, וייצאו לא רק מעבודתם הפיסית והמשפטית, אלא גם מתחושת עבדותם העמוקה, המפורשת: "... חדל ממנו ונעבדה את מצרים, כי טוב לנו עבד את מצרים ממתנו במדבר" (י"ד, יב), ושחרור זה יבוא דווקא ע"י מלחמה - "ה' ילחם לכם" - וע"י ניצחון ושירה.

הדרך הצבאית העתיקה בין מצרים וארץ-ישראל על-פי גרדינר

³ בעקבות א.ה. גארדינר -

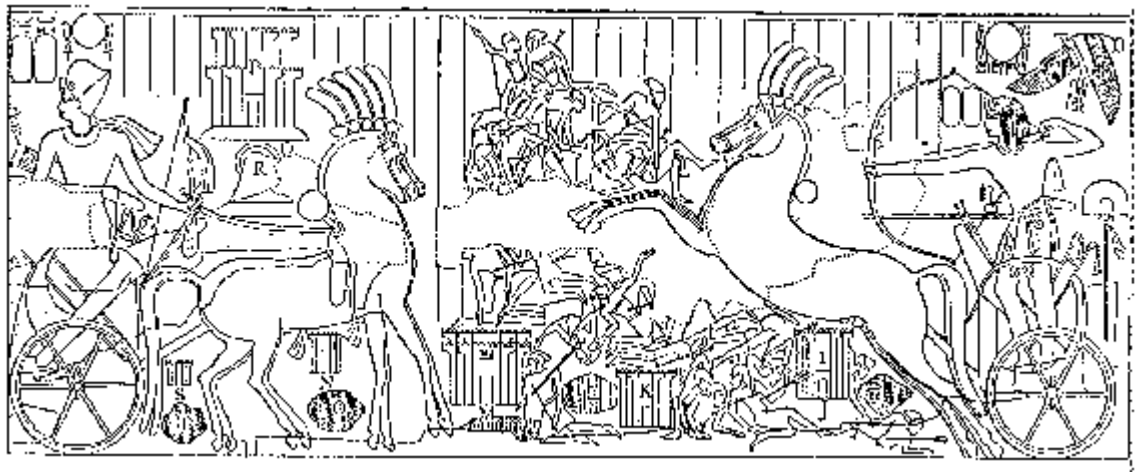
6. Ancient The Military Road Between Egypt and Palestine Journal of Egyptian Archeology No.99-116 (1920) וראה עוד בתיאור הדרך ממצרים לכנען בסוף פפירוס אנאסטאסי א' - פרטים (ותרגום אצל: J. Wilson, Ancient Near Eastern Texts p. 475 וראה אליעזר אזרן, מצודה מצרית בדרך הצבאית ממצרים לכנען, "קדמוניות", שנה ו', עמ' 101-103, וכן "מצודת מגדול" בצפון מערב סיני, "קדמוניות", שנה י', עמ' 71-76.

A דגים ותוניס. D מגורי ה"אריה" (פתי). E ממזל. F באר. G מצודת סתי-מרנפח. H באר עם עץ

דרך ארץ פלישתים היא הדרך הקצרה לאורך החוף ממצרים לארץ כנען, והיא חלק של דרך בינלאומית ממצרים עד לארס נהריים. בתעודות המצריות מתקופת יציאת מצרים נקראה דרך זו "דרכי חור", כלומר דרכי האל חור (הורוס), הואיל ובה עברו פרעוני מצרים בראש צבאותיהם למסעות המלחמה בארץ ישראל ובסוריה. המצרים הקימו מצודות ותחנות לא רחוקות זו מזו לאורך כל הקטע המדברי של הדרך כדי להבטיח את התחבורה ואת אספקת צורכי הצבא והשיירות. משנת 1300 בקירוב, מתקופת יציאת מצרים בערך, נשתמרה במקדש פרעה סתי הראשון שבכרנך שורה של תבליטים כעין מפה צבאית, המתארת את הדרך בין סילה (על יד קאנטארה באיזור תעלת סואץ של ימינו) ובין רפיח. בקצה הימני של התמונה - סילה, שתוארה כמצודת גבול על זרוע הנילוס. המבצר בפינה השמאלית העליונה אפשר שהוא מסמל את רפיח. שרשרת של מצודות ובארות מים מבוצרות (כעשרים במספר) מקיפה את המרכבות של פרעה החוזר למצרים. תעודה ספרותית מימי רעמסס השני (חצי המאה השלוש עשרה) מתארת קטע מאותן התחנות ממש (פאפירוס אנסטאסי א). מובן שדרך מבוצרת זו עשויה הייתה להיחפץ למלכודת צבאית לשבטי ישראל שיצאו ממצרים ומשום כך עקפו את דרך ארץ פלישתים מלכתחילה.

I מצודת מנמרה. J מצודת סתי-מרנפח. K העיר Ib-s-k-b של הוד מעלתו. L באר. M באר סתי-מרנפח. N מצודת הנצחון. O הבאר המתוקה. P מצודה שאינה על הדרך. S רפיח. T באר מנמרה.

"ושבו מצרימה" - לבקש עזרה, הוא המובן הפשוט של שיבה כלשונו של ישעיהו:
 "הוי הירדים מצרים לעזרה
 על סוסים ישענו
 ויבטחו על רכב כי רב
 ועל פרשים כי עצמו מאד
 ולא שעו על קדוש ישראל
 ואת ה' לא דרשו" (ל"א, א).
 וכן אמר ישעיהו:
 "ההלכים לרדת מצרים
 ופי לא שאלו

לעוז במעוז פרעה
ולחסות בצל מצרים" (ל', ב).
ועוד אמר ברמז ברור למלחמת קריעת הים :
"ומצרים אדם ולא אל
וסוסייהם בשר ולא רוח
וה' יטה ידו
וכשל עוזר ונפל עדר
ויחדו כלם יכליון" (ל"א, ג).
ועל אותו עניין של בקשת חסות ועזרת זרים אמר הנביא הושע, בהתייחסו, כנראה, למשלחת של הושע המלך
לסווא מלך מצרים (מלכ"ב, י"ז, ד) -
"ויהי אפרים כיונה פותה אין לב
מצרים קראו אשור הלכו" (הושע, ז', יא, וראה שם פס' טז).
וכן :
"עתה יזכר עונם ויפקד חטאתם,
המה מצרים ישובו" (ח', ג).
ועוד שם:
"לא ישבו בארץ ה'
ושב אפרים מצרים
ובאשור טמא יאכלו" (ט', ג).
ובתיאור יציאת מצרים אומר הנביא הושע:
"בתכלי אדם אמשכם בעבתות אהבה...
לא ישוב אל ארץ מצרים" -
ובניגוד -
"ואשור הוא מלכו
כי מאנו לשוב" (אל ה') ("א, ד-ה).
וכן ירמיהו -
"גם ממצרים תבשי
כאשר בשת מאשור.
גס מאת זה תצאי
וידיך על ראשך
כי מאס ה' במבטחך
ולא תצליחי להם" (ב', לו-לז).
ברור מדברי הנביאים, שירידה או שיבה למצרים אינם בהכרח ירידה פיסית של כל העם או של מקצתו. די בכך,
שמלך ישראל או יהודה שולח לבקש חסות מצרית ועזרה, ושליחיו מתייצבים לפני פרעה ואומרים בשם מלך
ישראל : "עבדך ובנך אני" (מלכ"ב, ט"ז, ז) וכד', כדי שיהיה בכך מעשה עבירה חמור של "שיבה למצרים" באופן
ממלכתי ורשמי.
אכן, לא רק הנביאים אלא בתורה עצמה מפורש, ובפרשת המלך ששם הציוויים העיקריים על אופיו ודרכיו של
משטר המלוכה בישראל : "ולא ישיב את העם מצרימה למען הרבות סוס...", ושם קשה לפרש אחרת, אלא
שמדובר באיסור על המלך ועל המלוכה לבקש חסות ועזרה ממצרים באמצעות סוסים ומרכבות. וברור שאין
הכוונה להשיב את כל אנשי המלך למצרים, ודי בכמה סוחרים, כמו שנעשה באמת ע"י שלמה (מלכ"א, י', כח-
כט). לא בשיבת אנשים לגור במצרים מדובר כי אם בבקשת עזרה וחסות ע"י המלך היושב בישראל. וזו השיבה
למצרים, היפוכה של עצמאות היציאה משם, היא הסיבה המפורשת לאסור על המלך להרבות לו סוסים ופרשים.
גם מהפסוק החותם את תוכחת הפורענות בספר דברים עולה פירוש זה :
"והשיבך ה' מצרים באניות
בדרך אשר אמרתי לך לא תסיף עוד לראתה
והתמכרתם שם לאיביך, לעבדים ולשפחות ואין קנה" (דברים, כ"ח, סח).
כבר הקשו⁴ - וכי יצאו ממצרים באניות? הדבר ברור, שאין הכתוב מדבר על דרך מסוימת, אלא ששיבה מצרימה
היא ההיפך של החרות מהשעבוד, כלומר, השתעבדות מחודשת, הצד השווה בין בקשת חסות ועזרה מאת המלך,
לבין היורד למצרים מרצונו, ולבין הנמכר שם לעבד אחר שנתפס שבוי - שכולם מאבדים בכך את עצמאותם
ומשתעבדים מחדש, וזהו עיקר האיסור שבניסוח חז"ל:
"אוזן ששמעה על הר סיני - 'אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים' - והלך וקנה אדון לעצמו,
והרצע" (רש"י לשמות, כ"א, ו; ו; עפ"י הירושלמי לקידושין, פ"א, ה"ב, ועפ"י ספרא לויקרא). פירוש הפסוק הוא אם
כן, שיחזור ה' לשעבדך בדרך שה' אסר עליך לשוב בה, היא דרך העבדות. עכשיו יכולים אנחנו לחזור אל ראשיתו
של האיסור לשוב ולהשתעבד למצרים:
"וה' אמר לכם לא תטיפון לשוב בדרך הזה עוד" (דברים י"ז, טז);
"בדרך אשר אמרתי לך לא תסיף עוד לראתה" (דברים, כ"ח, סח).

⁴ עיין "קול צופיך" לר"י גרשוני, עמ' תמב.

היכן אמר ה' למשה, ומה כדיוק אמר? האם יש חפיפה בין "לא תטיפון לשוב..." לבין "לא תטיף עוד לראתה"! הלשון החוזרת של "לא תטיפון", "לא תטיף", מובילה אותנו בבטחה לפרשת בשלח בתשובת משה לעם לפני קריעת הים, לאחר שצעקו מרוב פחדם, כי עדיפה להם העבדות. משה ענה להם, כי ה' ילחם להם, והוסיף - "... כי אשר ראיתם את מצרים היום לא תסיפו לראתם עוד עד עולם" (שמות, י"ד, יג) - ופירוש הפסוק הזה לענ"ד הוא: "כי אשר ראיתם את מצרים היום" - כעיני עבדים אל יד אדוניהם; "לא תטיפו לראתם עוד" - במבט כזה, עד עולם. שלושת הפסוקים אומרים לפיכך דבר אחד, זוהי גם תפיסתם המפורשת של חז"ל במקומות רבים, והיא מסוכמת בדברי הרמב"ן בפירושו לפסוקים אלה בפרשת בשלח (שמות, י"ד, יג): "כי אשר ראיתם את מצרים היום לא תטיפו לראתם עוד" -

על דעת רבותינו היא מצוות לא תעשה לדורות; ואם כן, יאמר הכתוב אל תיראו, התייצבו במקומכם וראו את ישועת ה' שיושיע אתכם היום מידם ואל תשובו לעבודתם, כי מצרים אשר ראיתם אותם היום, הקב"ה מצווה אתכם עוד שלא תוסיפו ברצונכם לראותם מעתה ועד עולם. ותהיה מצווה מפי משה לישראל ולא הזכרה למעלה, וכן 'ולא ישיב את העם מצרימה למען הרבות סוס וה' אמר לכם לא תטיפון לשוב בדרך הזה עוד (דברים, י"ז, טז), שהיא מצווה באמת, לא הבטחה".

הבנה זו של חז"ל, שלפיה, האיסור לשוב מצרימה, פירושו איסור להשתעבד מרצון, נובעת באופן פשוט מפירוש שלושת הפסוקים כפי שהצענו: לאו דווקא שיכה פיסית למצרים בדרך מסוימת אלא שיבה לעבודתם, וזה כולל ירידה של יחידים להשתקע במצרים ולסור למרותם, ולא פחות מזה, בקשות חסות ועזרה של מלך ישראל כמייצג של עם ישראל, מאת פרעה.

הוכחה ברורה לכך שזוהי גישתם של חז"ל גם לפירוש הפסוקים וגם להלכה, נמצאת במאמרם המסכם: "בשלושה מקומות הזהיר המקום לישראל שלא לחזור למצרים. שנאמר - 'כי אשר ראיתם את מצרים היום לא תסיפו לראתם עוד עד עולם'; ואומר: 'לא תטיפון לשוב בדרך הזה עוד'; ואומר! 'בדרך אשר אמרתי לך לא תסיף עוד לראתה. בשלושתם חזרו שם ובשלושתם נפלו. הראשונה בימי סנחריב, שנאמר (ישעיהו, ל"א): 'הוי הירדים מצרים לעזרה (על סוסים ישענו)'; השנית בימי יוחנן בן קרח; והשלישית בימי טורגיניוס (כנראה טרייניוס, הקיסר הרומי, בזמן מרד התפוצות, 116 למניינם) (מכילתא בשלח, מסכתא ב', פרשה ב'; ובירושלמי, סוכה, פ"ה, סוף הלכה א - בשם רשב"י; בזיהוי שונה, בבלי, סוכה, נא).

ברור מכאן, ששלוש פעמים חזרו - פירושן שלושה סוגים שונים של ירידה: הראשונה - בקשת חסות של חזקיהו כנבואת ישעיהו, וכפירושו במאמר זה, השנייה - ירידה פיסית של יחידים והשתקעות במצרים מתוך פחד הבבלים אחרי חורבן בימי ירמיהו (עיין ירמיהו, מ"מ"ג), והשלישית - בתוך ימי הגולה, כאשר גולת אלכסנדריה המעטירה בת רבבות אלפי ישראל, חסתה דורות נצל השליטים ההלניסטיים והרומיים מאז אלכסנדר מוקדון ועד לימי הקיסרים הרומיים - טרייניוס ואדריינוס⁵, והחסות הרומית התפוררה בלחץ השנאה והרדיפות בתוך אלכסנדריה עד כדי מרידה כוללת של קהילות הגולה נגד טרייניוס וחורבן כללי של אלכסנדריה קרוב לששים שנה אחרי חורבן בית שני. שלוש סיטואציות שונות של חסות מצרית/נכרית שהפכה לאבק ולתופת, וחז"ל ראו בכך עונש על חטא ההשתעבדות מרצון. וכן עולה מדברי הירושלמי (סנהדרין, סוף פ"ה): "לישיבה אי אתה חוזר, אבל אתה חוזר לסחורה ולפרקמטיא ולכיבוש הארץ".

כלומר, אם אין קבלת חסות והשתעבדות, אלא דרך מו"מ ונציגות מסחרית, או כשמלך ישראל כובש, שהוא השולט, אין איסור. (מובן, שזהו מקורו של הרמב"ם, אלא שהרמב"ם התיר רק בכיבוש ולא בדרך סחורה של יחידים (הלכות מלכים, פ"ה, הלכות ז-ח, עיי"ש במפרשי הרמב"ם, ואכמ"ל).⁶

עכשיו נוכל לחזור לראש פרשת בשלח ולפרשה במדויק - יציאת מצרים הראשונה התנהלה בהסכמת פרעה ובאישורו. התייחסות ליציאה כזאת שכולה עדיין בחסות פרעה יכולה לבוא רק בשם אלוהים שהוא שם כללי ולא פרטי (ראה ראב"ע לשמות, ג', טו, ובכוזרי, מאמר רביעי, בתוך ג), וע"כ הוא ידוע ומובן לעולם כולו, והתורה משתמשת בו פעמים רבות בדיבורם של בני ישראל עם נכרים (כפי שעולה למשל מבראשית, פרק כ', בעניין אבימלך; מפרק ל"א בעניין לבן; מפרקים מ' ומ"א בעניין יוסף ופרעה; ומדיוק הפסוקים בשמות, ה', א-ד). כאשר התורה מדברת ביציאת מצרים הראשונה, שבהסכמת פרעה ובחסותו, באמת אין מדובר בהתגלות ובמתן תורה אלא במאורע היסטורי בינלאומי לאור שיקולים היסטוריים טבעיים. גם כאשר באה התורה לומר שיציאת

⁵ זהו אולי ההסבר למה שנראה כייחוס מוטעה בסיפור על הטבח באלכסנדריה המובא בבבלי (סוכה, נא, ע"ב), שם הוא מיוחס לאלכסנדר מוקדון, בעוד בירושלמי, סוכה, פ"ה, סוף הלכה א) הוא מיוחס כראוי לטרייניוס, לימי הטבח של דיכוי מרד התפוצות. אלכסנדר מוקדון היה השליט הראשון ממלכי יוון ורומא, שקיים ליהודי אלכסנדריה את זכויותיהם המיוחדות, ושם קיבלה החסות גושפנקא ממלכתית, ובכך שבו למצרים עפ"י הסברנו. ואילו טרייניוס הרומי היה זה שטבח בהם (ראה קדמוניות היהודים ליוסף בן מתתיהו, ח"ג, ספר 19, ה, ולהנ"ל, נגד אפיון, מאמר שני, ד).

⁶ מכאן קל להבין את פשר ישיבתו של הרמב"ם עצמו במצרים, בשעה שהח'ליף המוסלמי-מצרי שלט גם בארץ ישראל ומבחינת החסות לא היה שום הבדל במקום הישיבה, והכול באונס הגלות כמובן. וראה "קול צופיך" לר"י גרשוני, עמ' תלט-תמה, סיכום שיטות בעניין איסור הישיבה במצרים, ולפי דברינו במאמר נופלות כל הקושיות עם התירושים י והנכון כדברי הריטב"א (יומא, לח), שהאיסור הוא רק בזמן שישראל בארצם, כלומר, שיש ריבונות של ישראל בארץ ישראל, ואז יש איסור לקבל חסות זרה, ואיסור מיוחד על חסות מצרים שמשם יצאו בראשונה ביד ה'. ולזה כיוון גם הרדב"ז בהלכות מלכים, פ"ד, ולכן הביא הרמב"ם הלכה זו בהלכות מלכים, ואכמ"ל.

מצרים לא כך התנהלה, היא מדברת אלינו בשם אלוהים שמתייחס לעולם הטבע (עיין היטב בבראשית, א'), ורק כשחוזרת התורה למסע בני ישראל בדרך העצמאות המלאה, דרך המדבר ים-סוף, היא המוליכה גם להר סיני, אז חוזרת התורה להתגלות שם ה' - "וה' הולך לפניהם...". דרך ארץ פלישתים הייתה דרך ממלכתית צבאית שמצרים שלטה בה כמו בחלקים רבים של כנען עצמה. אילו הלכו בני ישראל בדרך ארץ פלישתים, היו מוכיחים בכך התנהגות טובה וידידותית כלפי פרעה, והכרה בהמשך חסותו עליהם. במעבר הגבול היו מציגים את אישורו של פרעה כדיון וכן בכל מצודה בדרך. מפקדי הצבא המצרי היו מצדיעים ומרימים להם את המחוסם, ואח"כ מדווחים לפרעה כי נתינו, בני ישראל, עברו אצלם עפ"י רשותו⁷. גם בני ישראל היו שולחים מכתבי הוקרה מתאימים. בכל מקרה שבו היו נתקלים בבעיה כלשהי, ובעיקר במלחמה, היו שולחים אל פרעה מכתבים בנוסח שכתבו אליו מלכי כנען בתקופה ההיא, ולמשל:

"אל מלכי, אדוני ושמשי לאמור - כה אמר בירידיא עבדו הנאמן של המלך - תחת רגלי מלכי, אדוני ושמשי שבעתיים ושבעתיים משתטח אני" (מילולית כתוב שם - "על הבטן ועל הגב") (מכתב תלונה ממלך מגידו נגד לאביא מלך שכם, ממכתבי תל אל-עמרנה שנמצאו במצרים, מיוחסים למאה ה-14 לפנה"ס).⁸

אילו יצאו ממצרים בדרך זו, לא היה פרעה רודף אחריהם כלל. הוא היה יכול לתת להם בארץ כנען את איזורי ההר ולהפוך אותם לסוכניו, נושאי ריבונותו שם. בשעת מלחמה היה העם מתנחם על עצמאותו ושב מצרימה להתנהג כבני חסותו של פרעה. יציאה כזאת ממצרים הייתה שונה לחלוטין מכוונת ההתגלות למשה בשם ה'. עם של עבדים בני חסות, שעבר מגושן לכנען, ניצל אומנם מעבדות קשה, אבל לא יצא לחירות כלל; עם כזה איננו יכול לקבל את התורה, מפני שאיננו ריבוני, ואין השכינה שורה בו. מלכות הי אפשרית רק אחרי פריקת עול שעבוד מלכויות ומתוכה - "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים, לא יהיה לך אלהים אחרים על פני". כל נבואת משה והנהגתו, ומתן תורה בכלל זה, באו רק מכוח העצמאות המלאה מפרעה. לכן היה הכרח להובילם דרך המדבר ים סוף אל המרדף, אל המלחמה, אל ההצלה והשירה, אל העצמאות המלאה - "לא תטיפו לראתם עוד (בעיני עבדים) עד עולם".⁹

⁷ אכן, ישנן עדויות היסטוריות של מעבר יחידים וקבוצות ואפילו שבט אדומי בדרך הרשמית, עפ"י רשותם של פקידי פרעה שמודיעים על כך למלך. בתעודה הידועה בשם פפירוס אנאסטאסי ו', נאמר: "גמרנו להעביר את שבטי השוטים מאדום דרך מבצר מרנפתח... כדי להחיות אותם ואת מקניהם" (פרטים ותרגום אצל Texts, p. 259. J. Wilson, Ancient Near Eastern

⁸ פרטים ותרגום כמה ממכתבי תל-אל עמרנה אצל W.F. Albright, Ancient Near Eastern Texts, p. 483-490. על המכתב מבירידיא מלך מגידו - El-Amarna, 244 יראה שם פתיחות דומות למכתבים אחרים.

⁹ אי אפשר שלא להוסיף משפט אחד הנוגע לימינו:

בתולדות ישראל מאז יציאת מצרים לא היה מאורע גדול שלעצמאות כפולה, גם בהסכמת השליטים הגדולים בעולם ועפ"י חוקיהם, וגם במרדף, במלחמה, בנצחון ובשירה - עד ימינו אלה. מדינת ישראל נולדה עפ"י הסכמת האומות המאוחדות ובהתעדותן גם יחד; עפ"י החוק הבינלאומי ותוך כדי מלחמת קיום לחיים ולמוות על שפת הים מול המעצמה הבריטית ששלשה בארץ; עפ"י הצהרת בלפור וגם נגדה, פינתה את כוחותיה ועמדה לחזור עם כוחות מצרים והלגיון הערבי. והמלחמה נסתיימה באורח כה סמלי, בהפלת 5 מטוסים בריטיים בנגב. עצמאות כזאת לא הייתה לגו מאז יציאת מצרים.